

จาคฺตรงคสนฺนินิบัติ (2):
วิเคราะหฺเหตุการณฺ์จาคฺตรงคสนฺนินิบัติ
ในคัมภีรฺพระพุทฺธศาสนาเถรวาท*

**Cāturaṅga Sannipāta (2):
An Analysis of the Fourfold Assembly Event
in Theravāda Buddhist Scripts**

วิลัยพร สุจริตธรรมกุล* บารมี อริยะเลิศเมตตา**
และพงษฺ์ศิริ ยอดสา***

**Wilaiporn SUCHARITTHAMMAKUL, Baramee ARIYALERDMETTA
and Pongsiri YODSA**

* ** คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

*** นักศึกษาวิจัย ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI

* ** Faculty of Humanities, Kasertsart University, Thailand

*** Research Student of DCI Center for Buddhist Studies, Thailand

ตอบรับบทความ (Received) : 13 มี.ค. 2567

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 18 พ.ค. 2567

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 23 มิ.ย. 2567

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 31 ก.ค. 2567

* บทความวิจัยฉบับนี้ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัย เกษตรศาสตร์ ประจำปีงบประมาณรายได้ประจำปี 2566

บทคัดย่อ

เหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตต้นเรื่องมาจากคัมภีร์อรรถกถาัมชฌิมนิกาย ที่มณฑลสุทธร มีข้อมูลในลักษณะเดียวกันในคัมภีร์อรรถกถาที่มณฑลมหานิกาย มหาปทานสูตร และสามารถเชื่อมโยงเหตุการณ์กลับไปยังคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก คือ คัมภีร์ที่มณฑลมหานิกาย มหาปทานสูตร ซึ่งสามารถไขข้อข้องใจเหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตได้

บทความวิจัยฉบับนี้ จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อต้องการศึกษาเหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตให้เห็นถึงที่มาที่ไปของเหตุการณ์อย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น ผ่านการวิจัยเชิงเอกสาร (Document Research) โดยจะศึกษาเปรียบเทียบและวิเคราะห์จากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท รวมถึงข้อมูลพระสูตรอื่น ๆ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทที่มีส่วนเกี่ยวข้อง และข้อมูลเชิงวัฒนธรรม เพื่อพิสูจน์ว่า เหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตอันเป็นองค์ประกอบสำคัญของวันมาฆบูชาเกิดขึ้นจริงในครั้งพุทธกาล

ผลการวิจัยพบว่า (1) มีความเป็นไปได้สูงที่เหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตจะเกิดขึ้นในวันขึ้น 15 ค่ำ คือ พระจันทร์เต็มดวง ศาสนิกของแต่ละศาสนาตั้งแต่ก่อนพระพุทธศาสนากำเนิดขึ้นจะมารวมตัวกันเพื่อประกอบพิธีกรรม ส่วนมาฆนักษัตรหรือเดือน 3 แม้หลักฐานจากคัมภีร์จะไม่ชัดเจน แต่ก็สามารถใช้คำสำคัญด้านสภาพอากาศ คือ ฤดูหนาว หิมะตก ฝนตกนอกฤดูกาล จากเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่กับชฎิล 3 พี่น้องมาประกอบศาสนนิชฐานได้ ซึ่งช่วงเวลานี้อาจอยู่ราวเดือน 12 ถึงเดือนอ้าย (เดือน 1) ตามระบบจันทรคติ จึงทำให้มีเวลามากพอสำหรับการเสด็จเข้ากรุงราชคฤห์ พบอัครสาวกและบริวาร 250 รูป และไปบรรจบที่เหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตในเดือน 3 ได้พอดี (2) พระภิกษุที่มาประชุมในครั้งนี้ไม่มีใครนัดหมายกันมาเพราะเป็นการประชุมธรรมดาของตน สอดคล้องกับธรรมเนียมทางศาสนาที่เหล่านักบวชทุกศาสนาจะใช้สัญญะ

แห่งพระจันทร์ในการรวมตัวกันในทุกวันขึ้น 15 ค่ำ และที่ไม่มีการนัดหมายก็เนื่องด้วยเป็นความรับผิดชอบของพระภิกษุต้องปฏิบัติธรรมเนียมการรวมตัวเพื่อปฏิบัติศาสนกิจของศาสนานั้น ๆ (3) พระภิกษุที่มาประชุมเป็นพระอรหันต์ อภิญญา 6 แม้ในมหาปทานสูตรจะระบุว่า เป็นเพียงพระอรหันต์ชีนาสพ แต่คุณสมบัติเป็นผู้ได้วิโมกข์ 8 เข้าฌานสมาบัติได้ จึงทำให้สามารถน้อมใจไปสู่ อภิญญาได้ และยังสอดคล้องกับการฝึกมาตรฐานของพระภิกษุในสามัญญผลสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้ให้กับกุลบุตรที่จะต้องได้วิชา 8 ซึ่งหนึ่งในนั้นมีคุณสมบัติของอภิญญา 6 รวมอยู่ด้วย (4) การอุปสมบทของพระภิกษุจำนวน 1,250 รูป คือ ฝ่ายอดีตชฎิลจำนวน 1,000 รูป และฝ่ายพระอัครสาวกพร้อมบริวาร 250 รูป ในคัมภีร์ระบุว่า ทั้งหมดนี้ล้วนได้รับการอุปสมบทแบบเอหิภิกขุอุปสัมปทา

คำสำคัญ: จาตรงคสันนิบาต คัมภีร์พระพุทธศาสนา มาฆบูชา

Abstract

The event of the Fourfold Assembly, which originated from the Majjhima Nikāya Dīghanakha-Sutta Aṭṭhakathā, contains similar information in the Mahāpadāna-Sutta Aṭṭhakathā and can be linked back to events in the Tipiṭaka Canon, namely the Mahāpadāna-Sutta, which can be used to infer the event of the fourfold convention.

The objective of this research article is to study the Fourfold Assembly Event (Cāturaṅga Sannipāta) in a more concrete manner by employing document research. This study involves a comparative analysis of the Theravāda Buddhist scriptures, including related

sutras and cultural information, to verify the occurrence of the Fourfold Assembly, which is a significant component of the Māgha Pūjā Day, during the time of the Buddha.

The research found that: (1) It is likely that the event occurred on the 15th night, as it is a religious custom for the Sangha to come together to perform religious ceremonies when there are suitable conditions, such as a full moon, which predates the rise of Buddhism. Although the evidence from the scriptures is not clear, key words related to the weather, such as winter, snowfall, and heavy rain, can be used to infer that the event, in which the Buddha stayed with the Jaṭila, could have occurred between the 12th to the 1st month according to the lunar calendar, providing enough time to enter the Rājagṛha city, meet with the chief disciples and attendants, and proceed to the fourfold convention in the 3rd month. (2) The monks who gathered on this occasion did not make any prior arrangements to meet because it was their usual practice to do so. This aligns with the religious customs where monks of all religions use the lunar calendar to congregate on the full moon day. The lack of prior arrangement was due to the monks' responsibility to adhere to the tradition of gathering to perform their religious duties. (3) The monks who attended were the Arhats with the sixfold supreme knowledge (jhaḷa-abhiññā). Even though the Mahāpadāna Sutta specifies that they were just Khīṇasava monks, their characteristics indicated that they were those who had achieved the deliverance (8 Vimokkha), making them able to enter the state of insight meditation (jhāna). They were able to enter the supreme knowledge, consistent with the training standards of the monks in the

Sāmaññaphala Sutta that the Buddha had set for his descendants, who would have to attain the eighth level of knowledge, one of which includes the characteristics of the sixfold supreme knowledge. (4) The ordination ceremony of the monks was attended by 1,250 monks, including the 1,000 former Jaṭila and the 250 chief monks and attendants, all of whom were ordained by the Buddha himself.

Keywords: Cāturaṅga Sannipāta, Fourfold Assembly Event, Theravāda Buddhist Scripts, Magha-Pujā

1. บทนำ

บทความวิจัยนี้เป็นภาคต่อจากเรื่อง “จาคูรงคสันนิบาต (1): ที่มาของพุทธประเพณีมาฆบูชาในสังคมไทย” ซึ่งได้ทำการศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับเหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตพบว่า ชุดความรู้เรื่องจาคูรงคสันนิบาตในประเทศไทยมีจุดเริ่มต้นมาจากการพระราชกุศลมาฆบูชาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ได้รับการบันทึกไว้ในพระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ในพระราชนิพนธ์นี้สามารถสอบทานกลับไปยังที่มาของเรื่องจาคูรงคสันนิบาตได้ว่า มาจากคัมภีร์อรรถกถาัมชฌิมนิกาย ที่ขนขสูตร ซึ่งมีการศึกษาในคัมภีร์พระไตรปิฎกของคัมภีร์อรรถกถานี้แล้วไม่พบเหตุการณ์ที่สอดคล้องกัน และสันนิษฐานว่าอาจเป็นเพียงการขยายความโดยอรรถกถาจารย์จากพระสูตรดังกล่าว¹ และสืบเนื่องจากบทความเดิมที่พบว่า องค์จาคูรงคสันนิบาตยังปรากฏอีกแห่งจากคัมภีร์อรรถกถาที่ขนิกาย มหาปทานสูตร และมีเนื้อหาในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกที่สามารถใช้ในการพิสูจน์เหตุการณ์การเกิดจาคูรงคสันนิบาตได้ จึงทำให้บทความวิจัยนี้ต้องการจะศึกษารายละเอียดจากคัมภีร์ที่ขนิกาย มหาปทานสูตร และพระสูตรที่เกี่ยวข้องต่อไป

อนึ่ง การศึกษาเรื่องจาคูรงคสันนิบาตในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกยังไม่พบการศึกษาค้นคว้าที่เป็นหลักฐานจากคัมภีร์อย่างชัดเจน ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีวัตถุประสงค์เพื่อต้องการศึกษาเหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตให้เห็นถึงที่มาที่ไปของเหตุการณ์อย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น ผ่านการวิจัยเชิงเอกสาร (Document Research) มาศึกษาเปรียบเทียบและวิเคราะห์จากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยใช้คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้นทั้ง 3 คัมภีร์ รวมถึงข้อมูล

¹ นพดล ปรางค์ทอง, “จาคูรงคสันนิบาต” ในพระไตรปิฎกและการแสดงโอวาทปาติโมกข์ในสมัยพระโคตมพุทธเจ้า, วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครสวรรค์, ปีที่ 7, ฉบับที่ 1, (มกราคม - มิถุนายน 2563): 92-93.

พระสูตรอื่น ๆ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทที่มีส่วนเกี่ยวข้อง และข้อมูลเชิงวัฒนธรรม เพื่อพิสูจน์เหตุการณ์จาตุรงคสันนิบาตในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก

2. คัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์จาตุรงคสันนิบาต

มีข้อความลักษณะเดียวกันกับเหตุการณ์จาตุรงคสันนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาัมชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร อีกหนึ่งจุด คือ คัมภีร์อรรถกถาทีฆนิกาย มหาปทานสูตร ซึ่งสันนิษฐานได้ว่า ผู้รจนาคัมภีร์อรรถกถาทั้ง 2 ต้องการที่จะกล่าวถึงเหตุการณ์เดียวกัน แต่คัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกของทีฆนขสูตรไม่มีการกล่าวถึงการรวมตัวของพระสาวก 1,250 รูปแต่อย่างใด จึงต้องอาศัยคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตร ที่มีการอธิบายเรื่องราวของพระพุทธเจ้าในอดีตและเหตุการณ์ที่เป็นภาพแทนของพระพุทธเจ้าเหล่านี้โดยอาศัยการดำเนินเรื่องของพระวิปัสสีพุทธเจ้าเป็นตัวดำเนินเรื่องมาเป็นตัวตั้งต้นในการศึกษาเรื่องจาตุรงคสันนิบาตเพื่อการอนุมานเหตุการณ์ของพระโคตมพุทธเจ้าได้ ดังที่นักวิชาการได้ให้ความเห็นว่า

มหาปทานสูตรเป็นพระสูตรที่แสดงเรื่องพุทธประวัติของพระพุทธเจ้าในเรื่องต่าง ๆ แม้จะมีรายชื่อของพระพุทธเจ้าองค์อื่น ๆ ปรากฏให้เห็น แต่การดำเนินเรื่องของพระสูตรนี้ได้ยกพระวิปัสสีพุทธเจ้ามาเป็นแบบเพื่ออธิบายเป็นภาพแทนว่า เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสมัยของพระวิปัสสีพุทธเจ้าก็จะมีเหตุการณ์ที่พ้องกันในลักษณะนี้และก็สามารถจะอนุมานได้ว่า ในสมัยพระพุทธเจ้าองค์อื่น ๆ ก็มีเรื่องในลักษณะเดียวกัน ทั้งนี้ก็เพราะเป็นการเลือกเรื่องราวของพระพุทธเจ้าองค์อื่น ๆ ที่มีสภาพสังคมคล้ายยุคพุทธกาลมาตรฐานเป็นตัวอย่าง เนื่องจากพระพุทธเจ้าองค์

ก่อนหน้าก็มีจำนวนมากกว่าเมล็ดทรายในท้องพระมหาสมุทรทั้ง 4 และได้บังเกิดขึ้นในสภาพสังคมที่แตกต่างกันออกไป²

ความสัมพันธ์ของหลักฐานเรื่องจาคูรงคสันนิบาตจากคัมภีร์อรรถกถา ทั้ง 2 ฉบับ เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับคัมภีร์ที่ขนิทาย มหาปทานสูตร จะพบรายละเอียดที่ตรงกันและไม่ตรงตามตาราง ดังนี้

ตารางที่ 1 การเปรียบเทียบของจาคูรงคสันนิบาตระหว่างคัมภีร์อรรถกถา และมหาปทานสูตร

อรรถกถาขนิทาย ที่ขนิยสูตร ³	อรรถกถาที่ขนิทาย มหาปทานสูตร ⁴	คัมภีร์ที่ขนิทาย มหาปทานสูตร ⁵
1. วันอุโบสถขึ้น 15 ค่ำ ประกอบด้วย มาฆนักษัตร	1. ภิกษุเหล่านั้นมาประชุม กันใน วันอุโบสถขึ้น 15 ค่ำ ⁶ โดยฤกษ์มาฆะ ⁷	-

² พงษ์ศิริ ยอดสา และวิไลพร สุจริตธรรมกุล, “จาคูรงคสันนิบาต (1): ที่มาของพุทธประเพณีมาฆบูชาในสังคมไทย,” *วารสารธรรมธारा*, ปีที่ 8, ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 15), (กรกฎาคม - ธันวาคม 2565): 135-172, เชิงอรรถที่ 39.

³ ม.ม.อ. 9/238 (บาลี.มมร) ใช้คำแปลไทยจาก ม.ม.อ. 20/485 (ไทย.มมร)

⁴ ที.ม.อ. 5/20 (บาลี.มมร) ใช้คำแปลไทยจาก ที.ม.อ. 13/82 (ไทย.มมร)

⁵ ที.ม. 10/6/7-8 (บาลี.มมร) ใช้คำแปลไทยจาก ที.ม. 10/10/5 (ไทย.มจร)

⁶ ที.ม.อ. 13/82 (ไทย.มมร)

⁷ ที.ม.อ. 13/92 (ไทย.มมร) ในอรรถกถานี้กล่าวถึงพระโคตมพุทธเจ้าเกี่ยวกับวาระต่าง ๆ ของพระพุทธองค์ว่า “อนึ่ง พระมหาบุรุษทรงปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระมารดาเสด็จออกมหาภิเนษกรรม ณ ทรงแสดงพระธรรมจักร ทรงกระทำยมกปาฏิหาริย์ ในฤกษ์อุตตราสาฬหะ ประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน โดยฤกษ์วิสาขะ. ประชุมพระสาวกและทรงปลงอายุสังขารโดยฤกษ์มาฆะ. เสด็จลงจากเทวโลกโดยฤกษ์อัสนัยุชะ พึงนำมาแสดงเพียงเท่านี้. นี้กำหนดหลายวาระ.”

ตารางที่ 1 การเปรียบเทียบองค์จาดูรงค์สันนิบาตระหว่างคัมภีร์อรรถกถา
และมหาปทานสูตร (ต่อ)

อรรถกถาขณิกาย ที่খনขสูตร	อรรถกถาทีฆนิกาย มหาปทานสูตร	คัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตร
2. ภิกษุ 1,250 รูป ประชุมกันตาม ธรรมดาของตน ๆ ไม่มีใครนัด หมายมา	2. ภิกษุทั้งหมด ไม่ได้นัด หมายกันมา	จำนวน 1,250 รูป
3. ภิกษุเหล่านั้นไม่มีแม่สักรูปหนึ่ง ที่เป็นปุถุชนหรือพระโสดาบัน พระ สกทาคามี พระอนาคามี และพระ อรหันต์ผู้สุกขวิปัสสก ภิกษุทั้งหมด เป็นผู้ได้อิถุญา 6 ทั้งนี้	พระอรหันต์ชีณาสพ	พระอรหันต์ ชีณาสพ
4. มิได้ปลงผมด้วยมีดโกนบวช แม้แต่รูปเดียว ภิกษุทั้งหมดเป็น เอทธิภิกษุ	3. ภิกษุทั้งหมดเป็นเอทธิภิกษุ 4. ภิกษุทั้งหมดมีบาตรและ จีวรบังเกิดด้วยฤทธิ์	-

ข้อมูลจากคัมภีร์อรรถกถาทั้ง 2 ที่ตรงกับคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตร
มีเพียง 2 ประการ คือ

1) มีจำนวนของพระภิกษุ 1,250 รูป ที่มาประชุม แต่ในมหาปทานสูตร
ไม่ได้ระบุถึงการนัดหมาย

2) ชั้นการบรรลุนิพพานของพระภิกษุที่มาประชุม ในคัมภีร์ทีฆนิกาย
มหาปทานสูตรระบุว่า เป็นพระอรหันต์ชีณาสพ ส่วนคัมภีร์อรรถกถาทีฆนิกาย
มหาปทานสูตร แม้ไม่ได้ระบุอย่างชัดเจนแต่สันนิษฐานได้ว่า เป็นพระอรหันต์
ชีณาสพเช่นกัน เนื่องจากในคัมภีร์อรรถกถาได้ยกเหตุการณ์ของพระอรหันต์
ชีณาสพที่มาประชุมมากล่าวถึง อย่างไรก็ตามทั้ง 2 แหล่งข้อมูลไม่ชี้ชัดว่า

มีคุณสมบัติพิเศษอะไรเหมือนคัมภีร์อรรถกถาัมชฌิมนิกายที่ระบุว่า เป็นผู้ได้อภิญญา 6

การวิเคราะห์ในหัวข้อต่อไป จะศึกษาวิเคราะห์เพิ่มเติมจากข้อความที่ปรากฏผ่านคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตร รวมถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในช่วงตั้งแต่การตรัสรู้ธรรมจนมาถึงการประชุมพระสาวกโดยอาศัยคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทอื่น ๆ มาสนับสนุน

3. วิเคราะห์ วันขึ้น 15 ค่ำ วันเกิดเหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาต

ในหัวข้อนี้ขอแยกการวิเคราะห์ออกเป็น 2 ส่วน คือ (1) วันขึ้น 15 ค่ำ (2) มาฆนักษัตร

3.1 วันขึ้น 15 ค่ำ

ในอรรถกถาทั้ง 2 ระบุตรงกันว่า จาคูรงคสันนิบาตเกิดขึ้นในวันอุโบสถขึ้น 15 ค่ำ ส่วนในคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตร ไม่มีข้อความช่วงเวลาที่เกี่ยวข้องกับวันขึ้น 15 ค่ำไว้ แต่ก็สามารถอนุมานได้ว่าเป็นวันดังกล่าว เนื่องจากวันอุโบสถขึ้น 15 ค่ำ หรือวันพระจันทร์เต็มดวง เป็นธรรมเนียมทางศาสนาในอินเดียโบราณที่ถือปฏิบัติกันมานานก่อนพระพุทธศาสนา เพราะเหมาะสมด้วยสัญลักษณ์ คือ พระจันทร์ที่ส่องสว่างเต็มดวง จึงสามารถนัดหมายกับเหล่าศาสนิกเพื่อเสวนาธรรมหรือปฏิบัติธรรมร่วมกัน⁸ และผู้รู้สัญลักษณ์แห่งดวงจันทร์ในวันขึ้น 15 ค่ำก็เป็นสิ่งที่ชายในชนชั้นวรรณะพราหมณ์ที่มีการศึกษาสามารถจะนับวันด้วยเดือนดาวได้⁹ ซึ่งธรรมเนียมการรวมตัวนี้เชื่อว่ามีมาจกฝ่ายพราหมณ์ที่ทำ

⁸ Ven. K. Rathanasara, "The Significance of the Full Moon," *Mhammakami Buddhist Society*, 28 August 2018, <https://dhammakami.org/2018/08/26/the-significance-of-the-full-moon/>.

⁹ วิไลพร สุจริตธรรมกุล, "ครุธรรม 8 เป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติหรือไม่ (1)," *วารสารธรรมธारा*, ปีที่ 1, ฉบับที่ 1, (มกราคม - ธันวาคม 2558): 140.

พิธีกรรมในพระเวทเพื่อบูชาสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ณ ศาสนสถานเพื่อให้เกิดความบริสุทธิ์ในช่วงค่ำของวัน¹⁰ เมื่อพระพุทธศาสนาถือกำเนิดขึ้นจึงรับเอาธรรมเนียมนี้มาประยุกต์ให้วันขึ้น 15 ค่ำ เป็นวันที่ศาสนิกพึงปฏิบัติกาย วาจา ใจ ให้บริสุทธิ์ด้วยการรักษาศีลและฟังธรรม¹¹ โดยในฝ่ายฆราวาสก็มีการถืออุโบสถศีล ส่วนฝ่ายพระภิกษุ แม้จะไม่พบหลักฐานที่ชัดเจนเกี่ยวกับการรวมตัวของสงฆ์ในช่วงก่อนการบัญญัติพระปาติโมกข์ แต่ก็สันนิษฐานได้ว่า มีการรวมตัวเพื่อฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าในช่วงค่ำจริงจากพุทธกิจของพระพุทธองค์ นอกจากนี้ ยังสร้างระเบียบแบบแผนในการประชุมในหมู่พระภิกษุด้วยการกำหนดบุพพกิจด้วยการให้พระผู้มีอายุพรรษาน้อยเป็นผู้ดำเนินการจัดอาสนะที่นั่ง จุดประทีปในโรงอุโบสถ และจัดหาน้ำฉันในวันที่จะมีการสวดพระปาติโมกข์และฟังธรรมในวันอุโบสถ¹²

ดังนั้น ประเด็นเรื่องการประชุมวันอุโบสถขึ้น 15 ค่ำ ช่วงกลางคืนจึงชัดเจนว่า เป็นธรรมเนียมปฏิบัติตามปกติที่เหล่านักบวชถือปฏิบัติให้เป็นวันในการรวมตัว

3.2 มาฆนักษัตร

ในอรรถกถาฆณิมนิกาย ทีฆนขสูตร เป็นหลักฐานเดียวที่ระบุอย่างชัดเจนว่า เหตุการณ์จาตุรงคสันนิบาต “ประกอบด้วยมาฆนักษัตร (มาฆนฤกขตเตน)” ในขณะเดียวกันที่อรรถกถาทีฆนิกาย มหาปทานสูตร แม้จะมีระบุว่า การประชุมพระสาวกและปลงสังขารเกิดขึ้นในฤกษ์มาฆะ (เดือน 3) ซึ่งแยกออกมาจากองค์จาตุรงคสันนิบาตในอรรถกถาทีฆนิกาย มหาปทานสูตร แต่ก็ทำให้เห็นว่า คัมภีร์อรรถกถาทั้ง 2 เห็นตรงกันว่า การประชุมพระสาวกเกิดขึ้นในเดือน 3 แต่ก็ยังเป็นที่น่าสงสัยว่า มาฆนักษัตรมาได้อย่างไร

¹⁰ Bhikkhu Khantipalo, *Lay Buddhist Practice The Shrine Room, Uposatha Day, Rains Residence* (Kandy, Sri Lanka:Buddhist, 1982), 54-55.

¹¹ T.W. Rhys Davids and William Stede, *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*, s.v. “uposatha.”

¹² วิ.ม. 4/159/161/241-243 (ไทย.มจร)

โดยมากเหตุผลของมาฆนิกขตในปัจจุบันมักอาศัยการนับเดือนด้วย เหตุการณ์สำคัญในพระพุทธศาสนา จากวันตรัสรู้จนตรัสสัมมาสัมโพธิญาณของ พระโคตมพุทธเจ้า คือ วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 ต่อด้วยเหตุการณ์พระรัตนตรัย ครบถ้วนในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 จนมาถึงเหตุการณ์จาตุรงคสันนิบาตในเดือน 3 จึงให้คำตอบว่า วันมาฆบูชาที่มีเหตุการณ์จาตุรงคสันนิบาตเกิดขึ้นในพรรษา แรกของพระโคตมพุทธเจ้า ณ วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 ซึ่งหากเทียบกับปฏิทิน สุริยคติหรือปฏิทินอย่างปัจจุบันอาจเทียบได้กับในราวเดือนกุมภาพันธ์ แต่ถ้า ปีใดมีเดือนอธิกมาส คือ มีเดือน 8 สองหนก็อาจเลื่อนเป็นราวเดือนมีนาคม ในที่นี้ ผู้วิจัยจะยึดกรณีของปีที่ไม่มีอธิกมาสเป็นหลัก

การระบุวันมาฆบูชาจากการนับเดือนในลักษณะนี้ ผู้วิจัยไม่มีข้อขัดแย้ง ใดๆ ใดกับแนวคิดข้างต้นที่ใช้การไล่ลำดับช่วงเวลาของเหตุการณ์ แต่ก็ยัง พยายามหาวิธีในการยืนยันด้วยช่วงเวลาที่มาจากข้อมูลในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก ซึ่งในคัมภีร์ที่มหายาน มหาปทานสูตร ไม่พบข้อมูลอย่างชัดเจนจึงทำให้ต้องอาศัย ช่วงเหตุการณ์ตั้งแต่หลังการบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้า เป็นต้นมาถึงช่วงองคาพยพของพระภิกษุ 1,000 รูป เข้าไปยังกรุงราชคฤห์ จน พบว่า ในช่วงเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่กับชฎิล 3 พี่น้อง ในคัมภีร์ พระวินัยปิฎก มหาวรรค มีคำสำคัญที่อาจสามารถระบุช่วงเวลากว้าง ๆ และ ทำให้อนุมานช่วงเวลาได้ คือ “อนตรฎก” “เหมนตีกาสุ” และ “มหากาลเมโฆ”

(1) อนตรฎก

เตน โข ปน สมเยน เต ชฎีลา สีตาสุ เหมนตีกาสุ รตตีสุ
อนตรฎกาสุ หิมปาตสมเย นชชา เนรณชรายํ นิมุชชนติปิ
อุมุชชนติปิ อุมุชชนิมุชชมิปี กโรนติ ฯ¹³

¹³ วิ.ม. 4/49/58 (บาลี.มมร)

สมัยนั้น ขวัญเหล่านั้นพากันดำลงบ้าง ผุดขึ้นบ้าง ทั้งดำทั้ง
ผุดบ้าง ในแม่น้ำเนรัญชรา ในราตรีเหมันตฤดูอันหนาวเย็นคราว
หิมะตก อยู่ในระหว่างปลายเดือน 3 กับต้นเดือน 4¹⁴

หากอาศัยคำแปลจากคัมภีร์ฉบับแปลภาษาไทยเพื่อแปลประโยคข้างต้น
พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้แปลว่า “ในราตรีเหมันตฤดู
อันหนาวเย็นคราวหิมะตก อยู่ในระหว่างปลายเดือน 3 กับต้นเดือน 4” ส่วน
ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้แปลว่า “ในสมัยหิมะตก ระหว่าง 8 วัน ในราตรีมี
ความหนาวในเหมันตฤดู”¹⁵ ซึ่งแนวทางการแปลของ มจร ใช้วินิจฉัยจากอรรถกถา
ที่ว่า “ในที่สุดของเดือนมาฆะ (เดือน 3) อันเป็นภายในเหมันตฤดู 4 วัน ในวันต้น
ของเดือนผัคคฺคะ (เดือน 4) 4 วัน”¹⁶ ซึ่งผู้วิจัยไม่เห็นด้วยกับการใช้วินิจฉัยนี้
เพราะเนื่องด้วยเมื่อกลับไปตรวจสอบการวินิจฉัยจากคำว่า *อนฺตรฏฺฏก* กลับไม่พบ
ที่มาที่ไป จึงทำให้ยากที่จะเชื่อวินิจฉัยดังกล่าว ดังนั้น จึงควรแปลตรงตัวอย่าง
มจร จะเหมาะสมกว่า ในขณะที่เดียวกันที่พจนานุกรมบาลี-อังกฤษของสมาคม
บาลีปกรณ์ (PTS) ก็ยึดโยงข้อมูลการให้ความหมายของคำว่า *อนฺตรฏฺฏก* มา
จากพระวินัยปิฎก มหาวรรค เช่นกัน และกำชับว่า สามารถใช้ความหมายนี้ได้
เพียงประโยค *รตฺตีสฺสุ อนฺตรฏฺฏกกาสุ* และ *อนฺตรฏฺฏเก หิมปาตสมเย* เท่านั้น โดย
ให้ความหมายว่า “ในคำคืน/ในสมัยที่หิมะตก ระหว่างวันขึ้น 8 ค่ำของก่อนวัน
(15 ค่ำ) และวันแรม 8 ค่ำหลังวัน”¹⁷

¹⁴ วิ.ม. 4/49/59 (ไทย.มจร)

¹⁵ ชุ.อุ. 25/9/182 (ไทย.มจร) ; ชุ.อุ. 44/46/119 (ไทย.มจร)

¹⁶ อรรถกถาพระวินัย มหาวรรค ในเหตุการณ์ขวัญดำน้ำไม่ปรากฏการวินิจฉัยศัพท์
ว่า *อนฺตรฏฺฏก* ผู้วิจัยจึงเทียบเคียงวินิจฉัยของคำนี้จากอรรถกถาแหล่งอื่น คือ วิ.ม.อ 7/343
(ไทย.มจร); ม.ม.อ. 18/103 (ไทย.มจร); อง.ต.อ. 34/145 (ไทย.มจร) ชุ.อุ.อ. 44/120
(ไทย.มจร) มาประกอบ

¹⁷ T.W. Rhys Davids and William Stede, *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*, s.v. “antarāṭṭhaka.”: in the nights (& in the time of the falling of snow)

โดยภาพรวมของข้อมูลข้างต้นทำให้ทราบว่า *อนุดรภูจก* เป็นช่วงเปลี่ยนผ่านจากเดือนหนึ่งไปอีกเดือนหนึ่งจะยึดศูนย์กลางของวันขึ้น 15 ค่ำ แต่ข้อมูลจากทั้งคัมภีร์อรรถกถาและพจนานุกรมของสมาคมบาลีปกรณ์กลับแสดงจำนวนวันก่อนหน้าและหลังวันขึ้น 15 ค่ำ ไว้แตกต่างกัน จึงทำให้ยากต่อการตัดสินว่า *อนุดรภูจก* มีระยะเวลาก่อนและหลังที่วัน ดังแผนภาพที่ 1 ที่แสดงความแตกต่างของช่วงเวลาก่อนและหลังวันขึ้น 15 ค่ำ

	ก่อน 8 วัน	ก่อน 4 วัน	วันขึ้น 15 ค่ำ	หลัง 4 วัน	หลัง 8 วัน
อรรถกถา		ขึ้น 11 ค่ำ ←		→ แรม 4 ค่ำ	
สมาคมนบาลีปกรณ์	ขึ้น 8 ค่ำ	←		→	แรม 8 ค่ำ

ภาพที่ 1 การนับ *อนุดรภูจก* ตามนัยของคัมภีร์อรรถกถา และพจนานุกรมสมาคมนบาลีปกรณ์
 ที่มา: คณะผู้วิจัย

แม้ประเด็นด้านจำนวนวันที่สุดของเดือนกับต้นเดือนอาจเห็นภาพที่ยังไม่ชัดเจนนัก ซึ่งผู้เขียนจะขอยกประเด็นนี้ไว้ให้กับนักวิจัยท่านอื่น ๆ ที่สนใจมาหยิบไปต่อยอดต่อไป อย่างไรก็ดี คำว่า *อนุดรภูจก* ก็สามารถบอกให้ทราบว่า การใช้ความหมายจากการแปลที่ยึดจากคัมภีร์อรรถกถาว่าเป็นช่วงที่ สุดของเดือน 3 ต้นเดือน 4 นั้น ไม่มีที่มาที่ไปจึงยังไม่ควรหยิบยกมาประกอบการพิจารณาช่วงเหตุการณ์ที่ชุลีดำน้ำเพื่ออนุมานเหตุการณ์ต่อเนื่องไปยังเหตุการณ์จาดุรงคสันนิบาต

(2) *เหมนุดิก* และ *มหาอกาลเมโฆ*

คำว่า *เหมนุดิก* และ *มหาอกาลเมโฆ* ในเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่กับชุลี 3 พี่น้อง เป็นเหตุการณ์ต่อเนื่องกัน โดยคำว่า *เหมนุดิก* ปรากฏในเหตุการณ์ชุลีดำน้ำในจุดเดียวกันกับคำว่า *เหมนุดิกาสู* ซึ่งพจนานุกรมฉบับ

between the eighths (i.e. the eighth day before & after the full moon)

สมาคมบาลีปกรณ์ให้ความหมายว่า [ช่วงที่]กำหนดไว้สำหรับฤดูหนาว, ฤดูหนาว, [ช่วงที่]เย็นฉ่ำ¹⁸

ส่วนคำว่า *มหากาลเมโฆ* ปรากฏในเหตุการณ์ฝนตกจนน้ำท่วมสถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับซึ่งต่อเนื่องจากเหตุการณ์ชฎิลดำน้ำ ในพระไตรปิฎกแปลภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แปลว่า “ฝนใหญ่นอกฤดูกาล” และฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย แปลว่า “เมฆใหญ่ในสมัยที่มีใช้ฤดูกาล” ในคัมภีร์อรรถกถาปรากฏการวินิจฉัยคำนี้ที่ คัมภีร์อรรถกถาขุททกนิกาย อุทาน มุจจลินทสูตรว่า “มหาเมฆที่เกิดขึ้นในเมื่อยังไม่ถึงฤดูฝน จริงอยู่ มหากาลเมฆนั้นเกิดขึ้นเต็มห้องจักรวาลทั้งสิ้นในเดือนสุดท้ายของคิมหันตฤดู”¹⁹

ทั้ง 2 คำนี้ ชี้ให้เห็นข้อมูลที่ชัดเจนว่า ในห้วงเหตุการณ์ตั้งแต่ชฎิลดำน้ำจนถึงน้ำท่วมที่ประทับของพระพุทธเจ้าอยู่ในฤดูหนาว มีหิมะตกและมีฝนตกทำใหญ่ที่สามารถทำให้เกิดน้ำท่วมได้ ซึ่งทั้ง 2 คำนี้ อาจนำไปสู่ช่วงเดือนที่ชัดเจนได้ ต่อไปจะได้พิจารณาไปเป็นลำดับเพื่อความชัดเจนของฤดูกาล

ต่อไปจะวิเคราะห์สภาพอากาศเพื่อสันนิษฐานช่วงเดือนที่เป็นไปได้

(ก) การนับฤดูหนาว

ในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกพบการใช้ฤดูหนาวในระบบนับฤดูแบบทั่วไปมี 3 ฤดู คือ ฤดูหนาว ฤดูร้อน และฤดูฝน จากหลักฐานด้านการสร้างปราสาท 3 ฤดูของเจ้าชายสิทธัตถะ ธนิกุมภการบุตร ยสกุลบุตร เจ้าอนรุทธศากยะ และพระวิปัสสิราชกุมาร ที่ปรากฏเพียง ฤดูหนาว ฤดูร้อน และฤดูฝน²⁰ และการเข้าพรรษาของ

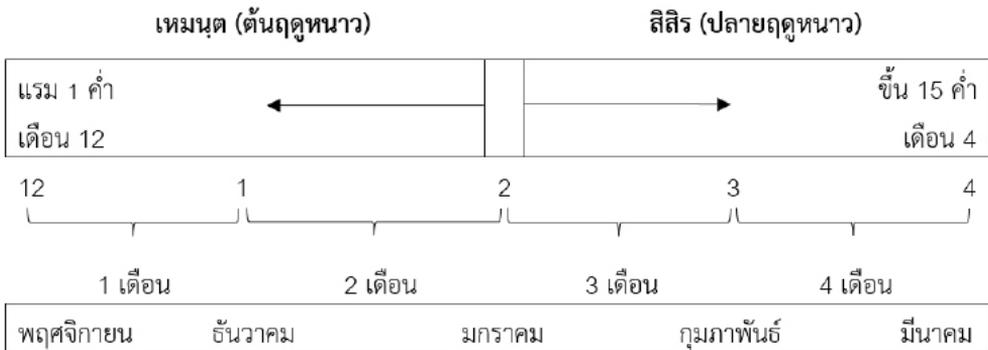
¹⁸ T.W. Rhys Davids and William Stede, *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*, s.v. “hemanta.”: destined for the winter, wintry, icy cold

¹⁹ ขุ.อ.อ. 44/162 (ไทย.มมร) เนื่องจากการวินิจฉัยคำว่า *มหากาลเมโฆ* มีเพียงจุดเดียวในคัมภีร์อรรถกถา จึงขอใช้ความหมายจากคัมภีร์อรรถกถามุจจลินทสูตรมาใช้อธิบายคำว่า *มหากาลเมโฆ*

²⁰ วิ.ม. 4/25/28-29; วิ.จ. 7/338/155; ที.ม. 10/31/24; ม.ม. 13/281/274 (บาลี.มมร)

พระภิกษุที่เมื่อรวมช่วงพรรษาต้นและพรรษาหลังแล้ว²¹ ฤดูฝนจะรวมกันได้ 4 เดือนพอดี จึงทำให้อนุมานได้ว่า ฤดูหนาวก็ต้องมี 4 เดือนเช่นกัน สอดคล้องกับนัยของอภิธานวรรณภา มีช่วงฤดูที่มีหิมะตกอยู่ 4 เดือน ระหว่างวันแรม 1 ค่ำ เดือน 12 ถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4²²

แต่หากลงรายละเอียดไปในช่วงฤดูหนาวที่มีหิมะตก ต้องใช้ระบบ 6 ฤดู เข้ามาพิจารณาร่วม ซึ่งในอภิธานวรรณภาได้แสดงชนิดของฤดูหนาวไว้ 2 ประเภท คือ *เหมนุต* จะอยู่ในระหว่างวันแรม 1 ค่ำ เดือน 12 ถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือนยี่ (เดือน 2) และอีกหนึ่งอย่าง คือ *สิสิร* เป็นปลายฤดูหนาว อยู่ในระหว่างแรม 1 ค่ำ เดือนยี่ ถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4²³ หากเทียบเป็นปฏิทินสุริยคติอย่างปัจจุบันจะสามารถเทียบช่วงเดือนได้ดังนี้

ภาพที่ 2 การแบ่งฤดู เหมนุต และ สิสิร ตามนัย 6 ฤดูของคัมภีร์อภิธานวรรณภา

²¹ วิ.ม. 4/183-184/291-293 (ไทย.มจร)

²² พระมหาสมปอง มุทิโต, “คัมภีร์อภิธานวรรณภา,” *mahapali.com*, สืบค้นเมื่อ 12 ธันวาคม 2566, <https://www.mahapali.com/files/download/fafb46d52ebdf-f30a511a45946498ea1.pdf>. (ข้อมูลอยู่หน้าที่ 117-118)

²³ ที่เดียวกัน.

(ข) หิมะและฝนที่ตกในฤดูหนาว

ความเป็นไปได้ของการมีฝนตกในช่วงฤดูหนาวที่มีหิมะตกนั้น จากข้อมูลของ Swathi Chatrapathy ที่ได้สัมภาษณ์ Dr. Akshay Deoras นักอุตุนิยมวิทยา ปัจจุบันเป็นนักวิจัยสถาบันวิทยาศาสตร์บรรยากาศแห่งชาติและสาขาอุตุนิยมวิทยา มหาวิทยาลัย Reading สหราชอาณาจักร (the National Centre for Atmospheric Science & Dept. of Meteorology, University of Reading, UK) กล่าวว่า ฝนที่ตกในฤดูหนาวในอินเดียเป็นความแปรปรวนของสภาพอากาศที่มีต้นกำเนิดจากนอกเขตโซนร้อน (Tropics) ที่อยู่รายรอบทะเลเมดิเตอร์เรเนียน มหาสมุทรแคสเปียน และทะเลดำ เนื่องจากบริเวณนั้นมีหย่อมความกดอากาศต่ำ (Low Pressure) จึงทำให้น้ำพาความชื้นในขณะพัดผ่านอินเดีย ส่งผลทำให้เกิดเมฆปกคลุมและมีฝนรวมถึงหิมะตกในอินเดีย ทำให้ในตอนเหนือของอินเดีย เช่น เมืองจัมมู (Jammu) และแคชเมียร์ (Kashmir) นั้น ประสบกับความหนาวก่อนและกระจายไปยังอินเดียตอนเหนือและบริเวณรายรอบ²⁴ นอกจากนี้ ในงานของ Hatwar Yadav และคณะ จากกรมอุตุนิยมวิทยาอินเดียให้ข้อมูลว่า ความแปรปรวนทางอากาศจากตะวันตก²⁵ (Western Disturbance: WD) จะเกิดขึ้นช่วงมกราคม - กุมภาพันธ์ จะมีความสามารถในการสร้างหิมะและพายุในวงกว้างทำให้บางพื้นที่ในแถบเทือกเขาหิมาลัยเกิดหิมะถล่ม²⁶ ซึ่งเป็นไปได้ที่ความแปรปรวน

²⁴ Swathi Chatrapathy, “What Brings Snowfall to India - A Quick Understanding with an Expert,” *Indiahikes*, 5 February 2021, <https://indiahikes.com/blog/snowfall-winter-2018-himalayan-treks#gref>.

²⁵ ในปทานุกรมอุตุนิยมวิทยา ฉบับประชาชน แปลคำว่า Disturbance ไว้ว่า “การแปรปรวน” ซึ่งทางอุตุนิยมวิทยาอธิบายว่า การแปรปรวนนี้ทำให้เกิดพายุและหิมะตกหนัก (ศูนย์อุตุนิยมวิทยาภาคใต้ฝั่งตะวันออก, “ปทานุกรมอุตุนิยมวิทยา ฉบับประชาชน,” [songkhla.tmd.go.th](http://www.songkhla.tmd.go.th), สืบค้นเมื่อ 8 มีนาคม 2567, <http://www.songkhla.tmd.go.th/attachment/images/Patanukom.pdf>).

²⁶ H.R. Hatwar, B.P. Yadav and Y.V. Rama Rao, “Predication of western disturbances and associated weather over Western Himalayas,” *Current*

ทางอากาศดังกล่าวจะสามารถแผ่กระจายเป็นวงกว้างจากเทือกเขาหิมาลัยมายัง
ลุ่มแม่น้ำเนรัญชราและพื้นที่รอบข้าง ส่งผลให้เกิดหิมะและฝนตกในฤดูหนาว
นอกจากนั้นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่กับชฎิลทั้ง 3 อยู่ ณ คยาสี่สบรรพต
ใกล้หมู่บ้านคยา²⁷ ปัจจุบัน คือ เทือกเขาพรหมโยนิ (Brahmayoni Hill) ในรัฐ
พิหาร²⁸ ถ้าเปรียบเทียบกับแผนที่จากทาง google map ก็พบว่า มีระยะทางที่
ห่างจากเทือกเขาหิมาลัยกว่า 600 กิโลเมตร ซึ่งก็เป็นไปได้ที่การพัดของลมหนาว
หิมะและฝนจะมาถึงยังเทือกเขาพรหมโยนิหรือคยาสี่สบรรพตที่พระพุทธเจ้า
ประทับอยู่กับชฎิล 3 พี่น้อง

ภาพที่ 3 ภาพแสดงความห่างระหว่างเทือกเขาหิมาลัย
และคยาสี่สบรรพต (เทือกเขาพรหมโยนิ)
ที่มา: google map

Science, Vol. 88, no. 6, (March 2005): 913.

²⁷ ชุ.ชุ. 25/9/182 (ไทย.มจร)

²⁸ Tomaka Mushiga, “Origin and Development of “the Head of Gayā,”
Journal of Indian and Buddhist Studies, Vol. 69, no. 3, (March 2021): 992.

หากเทียบเดือนด้วยการนับระบบสุริยคติไปสู่จันทรคติแบบไม่มีเดือน
อธิกมาส เดือนมกราคม - กุมภาพันธ์ จะอยู่ในราวเดือน 12 ถึงเดือนอ้าย (เดือน 1)
ก็จะตรงกับฤดูหนาวตอนต้นแบบ คือ *เหมนุต* ตามที่คัมภีร์อิทธานวรรณา
ระบุว่า อยู่ในระหว่างวันแรม 1 ค่ำ เดือน 12 ถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือนยี่พอดี ซึ่ง
ถ้ากำหนดใช้ช่วงเวลาดังกล่าวกับเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่กับชฎิล
3 พี่น้องเพื่อปราบทิสฺฐิ ก็จะมีเวลาเหลืออีกราว 2 เดือน ก่อนที่จะเกิดเหตุการณ์
จาตุรงคสันนิบาตในเดือน 3 ซึ่งช่วงเวลาราว ๆ 2 เดือนที่เหลือนี้ก็จะในช่วงที่
พระพุทธเจ้าพร้อมเหล่าพระภิกษุอดีตชฎิลทั้ง 1,000 รูป ได้ออกล่าเหยื่อเพื่อไปหา
สถานที่อันเหมาะสม สัปปายะ หนิความหนาว ให้กับพระภิกษุทั้งหมดได้อยู่
ประจำเป็นหลักเป็นแหล่ง โดยจาริกไปยังกรุงราชคฤห์ที่มีความมั่นคงและ
มั่งคั่งในฐานะศูนย์กลางการค้า²⁹ นอกจากนั้น ในช่วงเวลานี้ก็ได้พบโกลิตะ
และอุปติสสะผู้ที่จะเป็นอัครสาวกองค์สำคัญ คือ พระมหาโมคคัลลานะและ
พระสารีบุตร พร้อมกับสหายอีกจำนวน 250 คน³⁰ ซึ่งหลังจากที่พระมหาโมคคัล-
ลานะและพระสารีบุตรได้อุปสมบทแล้ว ก็ตั้งใจประพฤติปฏิบัติธรรมจน 7 วัน
หลังจากการอุปสมบท พระมหาโมคคัลลานะได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์³¹ และ
ต่อไปอีกในวันที่ 15 พระสารีบุตรก็บรรลุธรรมเป็นอรหันต์ตามมา³² ซึ่งในวันที่
พระสารีบุตรบรรลุธรรมนั่นเองเป็นวันที่เกิดจาตุรงคสันนิบาตขึ้น เนื่องด้วย
หลักฐานจากคัมภีร์อรรถกถาัมชณินิกาย ที่พนขสูตฺรได้ระบุข้อมูลว่า หลังจาก
ที่พระสารีบุตรบรรลุพระอรหันต์ พระพุทธเจ้าก็ทรงเสด็จลงจากภูเขาชิลมกุฎ
ในขณะที่ดวงอาทิตย์ยังปรากฏอยู่เพื่อมาประชุมพระสาวกมีองค์จาตุรงคสันนิบาต

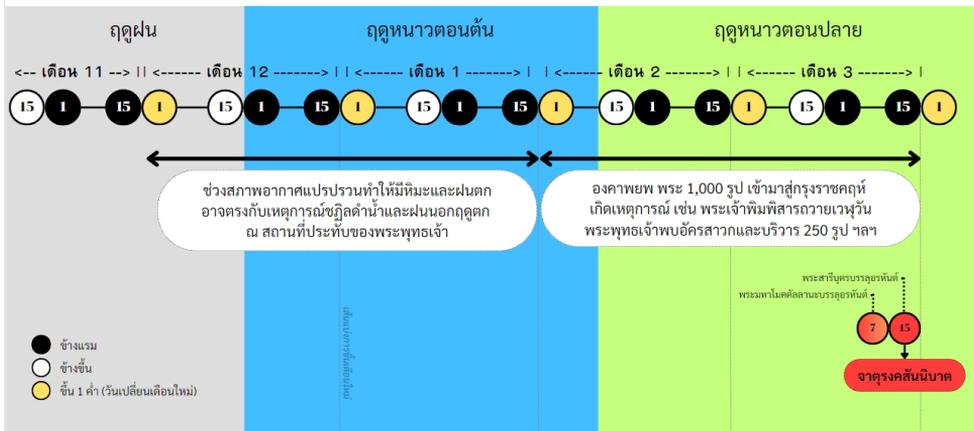
²⁹ พระมหาพจน์ สุวโจ และชยาภรณ์ สุขประเสริฐ, “เหตุใดเมืองราชคฤห์จึงเป็น
สถานที่จัดปฐมสังคายนา?”, *วารสารวรมัญจวาทะพุทธศาสนปริทรรศน์*, ปีที่ 6, ฉบับที่
2 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2562): 132.

³⁰ วิ.ม. 4/60-62/72-79 (ไทย.มจร)

³¹ ที.ม.อ. 13/83 (ไทย.มจร)

³² ที.ม.อ. 13/83 (ไทย.มจร); ม.ม. 13/206/244 (ไทย.มจร); ม.ม.อ. 20/484 (ไทย.มจร)

เกิดขึ้น³³ จึงทำให้สันนิษฐานเพิ่มเติมได้อีกประเด็น คือ ช่วงการบรรลุนิยามของพระอัครสาวกทั้ง 2 อาจมีจุดเริ่มต้นจาก วันแรม 1 ค่ำ เดือน 3 ถึง วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3

ภาพที่ 4 แผนภาพการสันนิษฐานช่วงเหตุการณ์ตั้งแต่ขมูลตาน้ำ
จนถึงการเกิดจาคูตรงคสันนิบาต
ที่มา: คณะผู้วิจัย

อย่างไรก็ตาม ข้อมูลข้างต้นเป็นเพียงการสันนิษฐานผ่านคำสำคัญด้านสภาพอากาศมาสนับสนุนการระบุช่วงเวลาเพื่อทำให้การอนุมานความเป็นไปได้ของเหตุการณ์จาคูตรงคสันนิบาตที่เกิดในวันขึ้น 15 ค่ำเดือน 3 เป็นรูปธรรมชัดเจนมากขึ้น

4. วิเคราะห์การประชุมกันตามธรรมดาของตน ๆ ไม่มีใครนัดหมายมา

ในคัมภีร์อรรถกถาหมัชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร และอรรถกถาทีฆนิกาย มหาปทานสูตร เห็นตรงกันว่า การประชุมของพระภิกษุจำนวน 1,250 รูป

³³ ม.ม.อ. 20/484 (ไทย.มมร)

มาประชุมกันโดยไม่ได้นัดหมาย หากแต่ในอรรถกถา ที่ฉนขสูตรได้ระบุรายละเอียดเพิ่มเติมว่า ที่ไม่ได้นัดหมายอาจเป็นเพราะเป็นการประชุมตามธรรมดา ส่วนในคัมภีร์ที่ฉนิกาย มหาปทานสูตร ไม่ได้ระบุการนัดหมายในส่วนที่อธิบายรายละเอียดจาตุรคสันนิบาตแต่อย่างใด

ผู้วิจัยขอแยกประเด็นการวิเคราะห์ในส่วนนี้ออกเป็น 2 ส่วน คือ (1) ข้อความบาลีในคัมภีร์อรรถกถา และ (2) เหตุการณ์จากคัมภีร์ที่ฉนิกาย มหาปทานสูตร และวิเคราะห์เปรียบเทียบ

(1) ข้อความบาลีในคัมภีร์อรรถกถา

ข้อความบาลีมีทั้ง 2 คัมภีร์อรรถกถา มีดังนี้

คัมภีร์อรรถกถา ที่ฉนขสูตร “...เคนจิ **อนามนุตตานิ** หุตวา อุตตโนเยว ธมมตาย ...”

คัมภีร์อรรถกถา มหาปทานสูตร “...สพเพ **อนามนุตตาว** อาคตา...”

คำศัพท์ตัวหนาปรากฏเหมือนกันทั้ง 2 อรรถกถา แต่ข้อความที่ขีดเส้นใต้ปรากฏเฉพาะคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย ที่ฉนขสูตร เมื่อนำข้อความทั้ง 2 ส่วนที่เน้นมาพิจารณาร่วมกันทำให้สันนิษฐานได้ว่า สถานการณ์การประชุมนี้เป็นการประชุมธรรมดา ซึ่งหากพิจารณาร่วมกับองค์จาตุรคสันนิบาตข้อแรก คือ วันนั้นเป็นวันอุโบสถขึ้น 15 ค่ำ ก็ทำให้ชัดเจนมากขึ้นว่า การประชุมพระภิกษุ 1,250 รูป เป็นการประชุมที่ถือเอาตามธรรมเนียมปฏิบัติของนักบวชในคราวอินเดียยุคโบราณดังที่วิเคราะห์ไว้ในข้อที่ 3.1

ส่วนคำว่า **อนามนุตตานิ** คัมภีร์อรรถกถาฉบับแปลไทยของ มจร และ มจร ให้ความหมายในลักษณะเดียวกัน คือ ไม่มีใครนัดหมายมา³⁴ เว้นแต่คัมภีร์อรรถกถาที่ฉนิกาย มหาปทานสูตรของฉบับ มจร ได้แปลว่า พวกกันมาเอง³⁵

³⁴ ที.ม.อ. 13/82 (ไทย.มจร); ม.ม.อ. 20/485 (ไทย.มจร); ม.ม.อ. 2/199 (ไทย.มจร)
= อรรถกถามัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์

³⁵ ที.ม.อ. 2/16 (ไทย.มจร) = อรรถกถาที่ฉนิกาย มหาวรรค

แต่เมื่อพิจารณาที่รูปศัพท์ คือ น+(อา+มนต) แปลว่า ไม่ได้ถาม ไม่ได้เชิญชวน³⁶ ซึ่ง มนต ธาตุ ในธาตุวัตถสังคหปาฐนีสสยะ วิเคราะห์ว่าเป็น คุตตสภาสเน คือ พุดอย่างมิดชิดหรืออย่างลับ ๆ³⁷ ส่วนในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกพบการใช้คำศัพท์ที่ประกอบธาตุ มนต ใกล้เคียงกับคำว่า *อนามนุตตานิ* เพียงคำว่า *อนามนุตจาโร* ส่วนมากพบในพระวินัยปิฎกจากเหตุการณ์หลังออกพรรษาของพระภิกษุที่สามารถจะจาริกไปนอกสถานที่จำพรรษาได้โดยไม่ต้องบอกลา³⁸ คัมภีร์อรรถกถา วินิจฉัยคำว่า *อนามนุตจาโร* ว่า การเที่ยวไปไม่บอกลา³⁹ ความไม่มีแห่งการต้องบอกลาจึงเที่ยวไปว่า ภิกษุไม่บอกลาภิกษุที่มีอยู่ ถึงความเป็นผู้เที่ยวไปในสกุลทั้งหลายก่อนฉันก็ดี ทีหลังฉันก็ดี⁴⁰

ดังนั้น ข้อมูลข้างต้นทำให้เห็นบริบทของคำว่า *อนามนุตตานิ* ชัดขึ้นว่าเป็นการไม่ได้ทำให้รู้หรือแจ้งเตือนด้วยสัทหะสัญญาณใด ๆ เมื่อนำมาประกอบการตีความในเหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตในประเด็นนี้ เป็นไปได้ว่า พระภิกษุ 1,250 รูป ที่มาประชุมกันตามธรรมดาทั้งหมดนี้ ท่านไม่ได้บอกกล่าวหรือเชิญชวนกันมาเข้าร่วมประชุม เพียงแต่มากันตามธรรมเนียมที่ถือปฏิบัติกันในวันอุโบสถขึ้น 15 ค่ำตามปกติ

อย่างไรก็ดี ข้อมูลและการวิเคราะห์ข้างต้นใช้ข้อมูลคัมภีร์อรรถกถาประกอบการอธิบายศัพท์ที่มีการใช้งานจริงในคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมวินิจฉัยศัพท์ แต่ในขณะเดียวกันคัมภีร์ที่มกนิทาย มหาปทานสูตร อันเป็นแหล่งข้อมูล

³⁶ T.W. Rhys Davids and William Stede, *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*, s.v. “Anāmantā.”: without asking or being asked; unasked, unpermitted, uninvited

³⁷ พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ, *ธาตุสัตตสังคหปาฐนีสสยะ* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535), 302.

³⁸ วิ.ม. 5/96/136 (บาลี.มมร) = วิ.ม. 5/306/146 (ไทย.มจร); วิ.ป. 8/979/325 (บาลี.มมร) = วิ.ป. 8/325/463 (ไทย.มจร)

³⁹ วิ.ม.อ. 7/228 (ไทย.มมร)

⁴⁰ วิ.ป.อ. 10/553 (ไทย.มมร)

เดียวที่พอจะสามารถศึกษาความเป็นไปได้ของประเด็นเรื่องการมาประชุมของ พระภิกษุ 1,250 รูป กลับให้รายละเอียดที่แตกต่างกันออกไป

(2) เหตุการณ์จากคัมภีร์ที่ฌนิกาย มหาปทานสูตร และการวิเคราะห์เปรียบเทียบ

เหตุการณ์ก่อนที่พระภิกษุ 1,250 รูปจะมาประชุมกันในวันอุโบสถขึ้น 15 ค่ำ จากคัมภีร์ที่ฌนิกาย มหาปทานสูตร จะพบความแตกต่างออกไปในการมาประชุมของพระสาวกยุคพระโคตมพุทธเจ้า กล่าวคือ ในยุคพระวิปัสสีพุทธเจ้ามีพระภิกษุจำนวนประมาณ 168,000 รูป อยู่รวมกันในกรุงพันธุมดีราชธานี และพระวิปัสสีพุทธเจ้าก็มีดำริว่าพึงที่ต้องการจะให้พระภิกษุเหล่านี้ออกไปจาริกเพื่อประโยชน์สุขแก่มหาชนในดินแดนต่าง ๆ แล้วเมื่อเวลาผ่านไปในทุก ๆ 6 ปี จึงกลับมารวมตัวกันที่กรุงพันธุมดีราชธานีเพื่อแสดงปาติโมกข์⁴¹ ซึ่งทำมหาพรหมก็ได้ทราบพระดำรินี้ จึงได้กราบอาราธนาให้กระทำตามพระดำริ และอาสาว่าจะหาวิธีในการให้พระภิกษุที่ออกไปจาริกกลับมายังกรุงพันธุมดีราชธานีในทุก ๆ 6 ปี ให้ได้ ซึ่งเมื่อตกลงแล้ว พระวิปัสสีพุทธเจ้าจึงรับสั่งให้ประชุมสงฆ์และตรัสให้พระภิกษุทั้งหลายออกจาริก และให้กลับมารวมตัวกัน ณ กรุงพันธุมดีราชธานีในทุก ๆ 6 ปี⁴² ซึ่งการแจ้งเตือนของทำมหาพรหมได้ให้เทวดาออกไปประกาศแจ้งเตือนพระภิกษุที่จาริกไปยังดินแดนต่าง ๆ ในทุก 1 ปี เพื่อแจ้งว่า เวลาผ่านไปแล้วก็ปี เหลืออีกกี่ปีที่ต้องกลับไปยังกรุงพันธุมดีราชธานี⁴³

เมื่อเปรียบเทียบข้อมูลจากทั้งคัมภีร์อรรถกถาทั้ง 2 และคัมภีร์ที่ฌนิกาย มหาปทานสูตร จึงทำให้เห็นว่า เหตุการณ์ในยุคของพระวิปัสสีพุทธเจ้านั้นมีนัยหมายให้กลับมารวมตัวกันอย่างชัดเจน และมีการแจ้งเตือนเพื่อนับเวลาถอยหลังให้กลับมารวมตัว ซึ่งแตกต่างจากในยุคของพระโคตมพุทธเจ้าที่เมื่อ

⁴¹ คำว่า “ปาติโมกข์” ในที่นี้ หมายถึงเอาโอวาทปาติโมกข์ตามที่มหาปทานสูตรระบุไว้ในข้อ ที.ม. 10/190/50 (ไทย.มจร)

⁴² สรุปลงความจาก ที.ม. 10/86-88/46-48 (ไทย.มจร)

⁴³ สรุปลงความจาก ที.ม. 10/89/49-50 (ไทย.มจร)

อ้างอิงคัมภีร์อรรถกถาทั้ง 2 จะพบว่า เป็นการรวมตัวกันตามปกติด้วยธรรมเนียมปฏิบัติและไม่มีการแข่งขัน มากันโดยไม่มีใครเตือนเนื่องจากการประชุมตามธรรมดา

ตารางที่ 2 การเปรียบเทียบการนัดหมายและการแจ้งเตือน

ก่อนเกิดการประชุมพระสาวกในยุคพระวิปัสสีพุทธเจ้าและพระโคตมพุทธเจ้า

พระนามของพระพุทธเจ้า	วิธีการนัดหมาย	การแจ้งเตือน
พระวิปัสสีพุทธเจ้า	พระวิปัสสีพุทธเจ้าเรียกประชุมและนัดหมายให้มารวมตัวกันในทุก ๆ 6 ปี	ทุก ๆ 1 ปี หลังจากพระภิกษุออกจาริก มีเทวดาประกาศ
พระโคตมพุทธเจ้า	นัดหมายด้วยธรรมเนียมของนักบวชผ่านสัญญาณด้วยพระจันทร์วันอุโบสถขึ้น 15 ค่ำ	-

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยอยากให้พิจารณาข้อมูลเพิ่มเติมในส่วนของจำนวนครั้งของการประชุมพระสาวกด้วย กล่าวคือ การประชุมพระภิกษุในยุคของพระวิปัสสีพุทธเจ้าเกิดขึ้นเพียง 3 ครั้ง ครั้งแรกมี 168,000 รูป ครั้งที่ 2 มี 100,000 รูป และ ครั้งที่ 3 มี 80,000 รูป แต่ในคราวของพระโคตมพุทธเจ้ามีเพียงครั้งเดียวด้วยจำนวน 1,250 รูป⁴⁴ จุดนี้ทำให้เห็นถึงความจำเป็นของการแจ้งเตือนในการรวมตัวของพระวิปัสสีพุทธเจ้า เนื่องจากพระภิกษุที่ออกจาริกนั้นออกไปคนละทิศทาง จึงทำให้ต้องมีการนัดหมายและการแจ้งเตือนที่ชัดเจนซึ่งต่างจากยุคของพระโคตมพุทธเจ้าที่แม้ว่าคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกไม่มีข้อความที่แสดงให้เห็นโดยตรงถึงการนัดหมายเพื่อมาประชุมกัน แต่ด้วยธรรมเนียมปฏิบัติที่มีมาก่อนพระพุทธศาสนาถือกำเนิดอันเป็นธรรมเนียมกลางที่เหล่านักบวชยึดถือและนำมาปฏิบัติ จึงทำให้ในทุกวันอุโบสถขึ้น 15 ค่ำ เป็นการนัดหมาย

⁴⁴ ที.ม. 10/10/4 (ไทย.มจร)

ที่ชัดเจน จึงทำให้พระภิกษุอาจไม่ต้องบอกกล่าวให้รู้หรือแจ้งเตือนกัน นอกจากนั้น ในยุคของพระโคตมพุทธเจ้าที่เหล่าพระภิกษุที่เข้ามาประชุมก็ล้วนจำพรรษาในเวฬุวันมหาวิหาร กรุงราชคฤห์ ไม่ได้จาริกออกไปเหมือนกับพระภิกษุในยุคของพระวิปัสสีพุทธเจ้า จึงทำให้การรวมตัวโดยไม่ต้องนัดหมายและไม่ต้องเรียกกันนั้น เป็นไปได้ง่ายที่จะเกิดขึ้น

อย่างไรก็ดี เราไม่อาจชี้ชัดได้ว่า การลงพระปาติโมกข์ในยุคของพระวิปัสสีพุทธเจ้าเป็นวันอุโบสถขึ้น 15 ค่ำ เช่นเดียวกับในยุคของพระโคตมพุทธเจ้าหรือไม่ เพราะในมหาปทานสูตรปรากฏให้เห็นแค่เพียงการนับเวลาถอยหลังของเทวดาไปยังพระภิกษุเพื่อให้เดินทางกลับมารวมตัวยังกรุงพันธุมวดีเพื่อฟังปาติโมกข์เท่านั้น ซึ่งยังไม่มีหลักฐานหรือข้อมูลใดจากพระสูตรเดียวกันว่า การแสดงปาติโมกข์ที่ระบุนั้นเป็นวันขึ้น 15 ค่ำ

ดังนั้น ในประเด็นการวิเคราะห์เรื่องการมาประชุมกันตามธรรมดาของตน ไม่มีใครนัดหมายมา ในที่นี้จึงยึดโยงเข้ากับธรรมเนียมทางศาสนาในอินเดียยุคโบราณ และการวิเคราะห์ข้อความตามบริบทและสถานการณ์ในยุคของพระโคตมพุทธเจ้าเป็นหลัก กล่าวคือ การประชุมกันตามธรรมดาของตน คือ การมาประชุมตามธรรมเนียมของนักบวช และการไม่มีใครนัดหมายมา คือ ไม่มีการเชิญชวนในหมู่พระภิกษุด้วยกันเองเนื่องด้วยพระภิกษุรู้ธรรมเนียมปฏิบัติในการมารวมตัวกันตามปกติในวันขึ้น 15 ค่ำ

ทั้งนี้ การวิเคราะห์ในประเด็นนี้เป็นความเห็นของผู้วิจัยกับหลักฐานที่นำมาใช้ประกอบการวิเคราะห์ เป็นไปได้เมื่อเกิดการศึกษาเชิงลึกโดยนักวิจัยท่านอื่น ๆ หรือหลักฐานชิ้นใหม่ก็อาจทำให้ความเห็นจากการวิเคราะห์ในบทความนี้มีการเปลี่ยนแปลงใหม่และทำให้เห็นภาพขององค์จตุรงคสันนิบาตในข้อนี้ได้ อย่างเข้าใจเหตุการณที่เกิดขึ้นจริงมากขึ้น

5. วิเคราะห์พระภิกษุผู้เข้าร่วมประชุมเป็นพระอรหันต์อภิญญา 6

ในคัมภีร์อรรถกถาัมชณินิกาย ทีฆนขสูตร ระบุประเภทของผู้เข้าร่วมประชุมว่า เป็นพระอรหันต์อภิญญา 6 (ฉฬภิญญา) ซึ่งเป็นผู้ที่ความสามารถกำหนดรู้ได้ และเชี่ยวชาญจนชำนาญในการรู้นั้น ผ่านการเจริญสมาธิภาวนาจนจิตมีอำนาจ⁴⁵ ประกอบไปด้วย 1) อิทธิวิธีอภิญญา 2) ทิพยโสตอภิญญา 3) ประจิตตวิชานนอภิญญา 4) ปุพเพนิวาสานุสสติอภิญญา 5) ทิพยจักขุอภิญญา และ 6) อาสวักขยอภิญญา⁴⁶ อภิญญา 6 ประการนั้นเป็นการรวมกันระหว่างคุณวิเศษของอภิญญา 2 ส่วน คือ (1) โลกียอภิญญา 5 ประการ หมายถึงคุณวิเศษของอภิญญาในข้อที่ 1-5 เป็นเพียงผลพลอยได้จากการเข้าสมาบัติที่ใจรวมเป็นหนึ่งจนปราศจากนิรวณ⁴⁷ (2) โลกุตตรอภิญญา คือ อาสวักขยอภิญญา หรืออาสวักขยญาณ

ในคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตร ไม่ได้ระบุถึงคุณสมบัติพิเศษไว้แต่อย่างใด แต่ได้ระบุไว้เพียง พระอรหันต์ชีนาสพ อย่างไรก็ตามก็ยังมีหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับพระอรหันต์ชีนาสพที่เป็นเค้ากลางให้ทราบว่า เป็นพระผู้ได้อภิญญาอยู่ 2 ชุดข้อมูล ดังนี้

5.1 พระอรหันต์ชีนาสพเป็นผู้มีวิโมกข์เกิดขึ้น

ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ระบุข้อมูลว่า “...วิโมกข์ที่เกิดขึ้นแก่พระชีนาสพผู้พิจารณาจิตที่หลุดพ้นจากราคะ ผู้พิจารณาจิตที่หลุดพ้นจากโทสะ ผู้พิจารณาจิตที่หลุดพ้นจากโมหะ นี้เราเรียกว่า วิโมกข์ไม่มีอามิส ยิ่งกว่าวิโมกข์ไม่มีอามิส”⁴⁸ ข้อความนี้ทำให้เห็นว่า พระชีนาสพมีการเข้าถึง

⁴⁵ ธนศักดิ์ เลิศมงคลโชค, “การศึกษาวิเคราะห์อภิญญาในพุทธปรัชญาเถรวาท,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2553), 14-16.

⁴⁶ ที.ปา. 11/356/394-395 (ไทย.มจร); ม.ม. 13/198/235 (ไทย.มจร)

⁴⁷ ธนศักดิ์ เลิศมงคลโชค, “การศึกษาวิเคราะห์อภิญญาในพุทธปรัชญาเถรวาท,” 36.

⁴⁸ ส.สพ. 18/279/312 (ไทย.มจร)

วิโมกข์ กล่าวคือ มีความหลุดพ้น มีภาวะที่จิตปลอดพ้นจากสิ่งรบกวนและ
น้อมดึงเข้าไปในอารมณ์นั้น ๆ อย่างปล่อยตัวเต็มที่ เป็นไปในขั้นตอนต่าง ๆ
8 ชั้น⁴⁹ ซึ่งในคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวรรค กล่าวถึงพระภิกษุผู้เข้าวิโมกข์ 8 ไว้ว่า

อานนท ภิกษุผู้เข้าวิโมกข์ 8 ประการนี้ โดยอนุโลมบ้าง
โดยปฏิโลมบ้าง ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมบ้าง เข้าหรือออกได้ตาม
โอกาสที่ต้องการ ตามชนิดสมบัติที่ต้องการ และตามระยะเวลา
ที่ต้องการ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ
เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน
ภิกษุนี้ เราเรียกว่า ผู้เป็นอุกโตภาควิมุต อานนท อุกโตภาควิมุตติ
อย่างอื่นที่ดีกว่าหรือประณีตกว่าอุกโตภาควิมุตตินี้ ไม่มี⁵⁰

ข้อความข้างต้นทำให้เห็นว่า พระภิกษุผู้เข้าวิโมกข์ 8 จนเกิดเจโตวิมุตติ
และปัญญาวิมุตติ เรียกว่า “อุกโตภาควิมุตติ” ซึ่งหมายถึงเอาผู้เข้าถึงสันตวิโมกข์
ที่เป็นระดับของสมบัติที่ก้าวล่วงรูปฌานเข้าถึงอรุพฌาน และวิโมกข์ 8 ที่เป็น
ระดับสมบัติที่มีขีดขั้นสูงสุดสามารถก้าวล่วงรูปฌานและอรุพฌาน โดยที่สันต
วิโมกข์และวิโมกข์ 8 นี้ หมายถึงเอาสมบัติในขั้นอรุพฌานและเมื่อถึงสภาวะแห่ง
ความหลุดพ้นก็จะเป็นพระอรหันต์ที่มีความถึงพร้อมทั้งเจโตวิมุตติและปัญญา
วิมุตติ จึงเรียกว่า อุกโตภาควิมุตติ⁵¹ จึงมีความเป็นไปได้สูงว่า พระอรหันต์
ชีณาสพจะบรรลุธรรมแบบอุกโตภาควิมุตติ ซึ่งหมายความว่า ท่านจะมีความ
สามารถในการน้อมใจไปให้เกิดโลกียอภิญาได้ ซึ่งจะแตกต่างจากพระอรหันต์

⁴⁹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม*,
พิมพ์ครั้งที่ 34, อ้างคำว่า “วิโมกข์ 8.”

⁵⁰ ที.ม. 10/130/76 (ไทย.มจร)

⁵¹ พระมหาพงศ์ศักดิ์ ฐานิโย, “พระอรหันต์ปัญญาวิมุต ต้องอาศัยมานสมบัติ
ในการบรรลุธรรมหรือไม่,” *วารสารธรรมธารา*, ปีที่ 1, ฉบับที่ 1, (มกราคม 2558): 174.

ประเภทปัญญาวิมุตติที่ถึงแม้จะสามารถฝึกสมณะจนเกิดรูปฌานแต่จะไม่สามารถเข้าถึงสันตวิโมกข์ วิโมกข์ 8 และอภิญญา 5 ได้⁵²

ดังนั้น พระอรหันต์ชีณาสพ จึงเป็นผู้บรรลุธรรมแบบอภโตภาควิมุตติที่สามารถเข้าถึงอภิญญา 5 ได้ และมีอัสวักขยญาณเป็นอภิญญาขั้นสุดท้ายที่ทำให้หมดกิเลสในที่สุด ซึ่งการฝึกให้พระภิกษุบรรลุธรรมในลักษณะนี้ก็ปรากฏให้เห็นในสามัญญผลสูตรหลังเนื้อหาเรื่องมหาศีลเป็นต้นไป กล่าวโดยสรุปว่า พระภิกษุจะต้องมีการฝึกสมาธิ จนสามารถละนิรวณ 5 ได้ เข้าถึงฌานทั้ง 4 มีใจบริสุทธิ์ขึ้นแล้วจึงน้อมจิตไปสู่วิชชา 8 เพื่อการบรรลุธรรม คือ การกำจัดกิเลสด้วยอัสวักขยญาณในที่สุด⁵³ ซึ่งในวิชชา 8 ก็มีส่วนแห่งอภิญญาทั้ง 6 ประการอยู่ด้วยกัน ซึ่งสามัญญผลสูตรทำให้เห็นว่า ภาพใหญ่ของบทฝึกมาตรฐานที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้ให้กับกุลบุตรที่เข้ามาอุปสมบทในพระพุทธศาสนาได้ดำเนิน ซึ่งคุณสมบัติแห่งอภิญญาจะเกิดขึ้นจากการน้อมใจหลังจากที่ได้จตุตถฌานแล้ว ถึงอย่างไรก็ตามพระพุทธเจ้าก็ทรงตรัสว่า โลกียอภิญญาเป็นเพียงผลประการหนึ่งของการเจริญสมถกรรมฐานเท่านั้น⁵⁴ ต้องน้อมใจต่อไปในวิปัสสนาเพื่อไปสู่อัสวักขยญาณในที่สุดจึงจะบรรลุเป้าหมายในพระพุทธศาสนา⁵⁵

5.2 เหตุการณ์ในคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตรที่แสดงถึงคุณสมบัติของพระผู้มาร่วมประชุม

เหตุการณ์จากคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตร ไม่ได้อธิบายคุณสมบัติของพระชีณาสพที่มาประชุมโดยตรง แต่ก็มีเค้าลางให้เห็นจากเหตุการณ์ก่อนการแสดงโอวาทปาติโมกข์อันเป็นเหตุการณ์ต่อเนื่องจากหัวข้อที่ 4 คือ เมื่อถึงเวลาต้องมารวมตัวกัน ณ พันธุมวิดีราชธานี “ภิกษุเหล่านั้น บางพวกเดินทางไป

⁵² เรื่องเดียวกัน, 181.

⁵³ ที.สี. 9/190-249/64-84 (ไทย.มจร)

⁵⁴ อจ.จตุกก. 21/41/57 (ไทย.มจร)

⁵⁵ ธนศักดิ์ เลิศมงคลโชค, “การศึกษาวิเคราะห์อภิญญาในพุทธปรัชญาเถรวาท,”

ด้วยฤทธิ ด้วยอำนาจของตนบางพวกเดินทางไปด้วยฤทธิ ด้วยอำนาจของ
เทวดา เพียงวันเดียวเท่านั้น พวกนั้นเข้าไปยังกรุงพันธุมดีราชธานี เพื่อแสดง
ปาติโมกข์”⁵⁶

พระสูตรที่ยกมาทำให้เห็นได้ว่า พระภิกษุที่กระจายตัวจาริกอยู่ ณ ดินแดน
ต่าง ๆ สามารถรับรู้สารที่เทวดาประกาศเตือนเวลาที่พระภิกษุจะต้องเดินทาง
กลับไปยังจุดนัดพบเพื่อแสดงปาติโมกข์ ซึ่งนั่นคือคุณสมบัติที่เรียกว่า “ทิพยโสต-
อภิญญา” นอกจากนั้น การเดินทางกลับมารวมตัวที่ปรากฏข้อความว่า พระภิกษุ
บางพวกเดินทางไปด้วยฤทธิ ด้วยอำนาจของตน ด้วยอำนาจของเทวดา เพียง
วันเดียว นั่นคือ “อิทธิวิธีอภิญญา” ซึ่งอภิญญาทั้ง 2 ประการนี้ แสดงให้เห็น
อย่างชัดเจนว่า พระภิกษุเหล่านี้มีคุณสมบัติของอภิญญา ซึ่งถ้าหากเปรียบเทียบ
คุณวิเศษกับพระอรหันต์ประเภทอื่น ๆ เช่น พระอรหันต์เตววิชชะ ก็จะมีเพียง
วิชา 3 ที่สามารถทำได้เพียงระลึกชาติหลังด้วยปุพเพนิวาสานุสสติญาณ
การมองเห็นการเกิดของหมู่สัตว์ด้วยจุตูปปาตญาณหรือทิพพจักขุญาณ และขจัด
กิเลสได้ด้วยอัสภักขญาณ แต่จะไม่มีคุณสมบัติในการใช้แสดงอิทธิฤทธิ์ การฟัง
เสียงทิพย์ และเสียงที่แดนไกล รวมถึงไม่สามารถรู้ใจผู้อื่นได้ด้วยปรจิตตวิชานน-
อภิญญา จุดนี้ทำให้ยืนยันความจริงในคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย ที่ขนขสูตร
ที่ว่า เป็นพระอรหันต์ฉฬภิญโญ ผู้ได้อภิญญา 6 หรือมีโลกียอภิญญาที่ทำให้
สามารถได้ยินเสียงเทวดาและเดินทางไกลได้ด้วยอิทธิปาฏิหาริย์

ดังนั้น จึงเป็นไปได้ที่พระภิกษุ 1,250 รูปที่เข้ามาประชุมในวันขึ้น 15 ค่ำ
เดือน 3 ในเหตุการณ์จาตุรงคสันนิบาตจะได้รับการฝึกปฏิบัติจนบรรลุอรหันต์
แบบอุภโตภาควิมุตติ จึงทำให้มีอภิญญาเกิดขึ้น และเหตุการณ์ที่สอดคล้องกัน
ในคัมภีร์ที่ขนิกาย มหาปทานสูตร ที่พระภิกษุผู้มาประชุมรวมกันนั้นได้ยินเสียง
ของเทวดาและสามารถกลับมายังจุดนัดพบได้ด้วยฤทธิของตนเองและด้วยฤทธิ
ของเทวดา

⁵⁶ ที.ม. 10/86-89/46-50 (ไทย.มจร)

6. วิเคราะห์พระภิกษุทั้งหมดเป็นเอหิภิกขุ มิได้ปลงผม ด้วยมิตโกนบวชแม้แต่รูปเดียว

คัมภีร์อรรถกถาทั้ง 2 ปรากฏลักษณะของการอุปสมบทแบบเอหิภิกขุ อุปสัมปทาเหมือนกัน เพียงแต่ในอรรถกถาที่ขนิทาย มีการแยกราชละเอียดของการอุปสมบทแบบเอหิภิกขุอุปสัมปทาออกเป็น 2 ข้อในองค์จาคูรงคสันนิบาต คือ 1) ภิกษุทั้งหมดเป็นเอหิภิกขุ 2) ภิกษุทั้งหมดมีบาตรและจีวรบังเกิดด้วยฤทธิ์⁵⁷ ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า สามารถสังเคราะห์เป็นข้อเดียวกันได้ เพราะถือเป็นสิ่งคู่กันที่เมื่ออุปสมบทด้วยวิธีนี้แล้วก็จะมียาตรและจีวรที่เกิดขึ้นด้วยฤทธิ์เอง แต่หากจะไม่สามารถอุปสมบทได้ พระพุทธเจ้าจะทรงตรัสให้ไปตามหาอัฐบริวารเอง ดังตัวอย่างของพระพาหิยทารุจิริยะ ดังนั้น คัมภีร์อรรถกถาทั้ง 2 จึงเห็นตรงกันว่า พระสาวก 1,250 รูปนั้นได้รับการอุปสมบทแบบเอหิภิกขุอุปสัมปทา

ในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก มีข้อมูลให้เห็นอย่างชัดเจนว่า พระภิกษุทั้งหมด 1,250 รูป คือ กลุ่มอดีตชฎิล 3 พี่น้องและบริวาร 1,000 รูป พระสารีบุตร พระมหาโมคคัลลานะพร้อมบริวารอีก 250 รูป⁵⁸ ได้รับการอุปสมบทแบบเอหิภิกขุอุปสัมปทา โดย 1,000 รูปแรก อยู่ในช่วงที่พระพุทธเจ้าทรงเสด็จไปหากุ่มชฎิล 3 พี่น้อง พระพุทธเจ้าจึงประทานการอุปสมบทแบบเอหิภิกขุอุปสัมปทาด้วยพระดำรัสว่า “พวกเธอจงมาเป็นภิกษุเถิด ... ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว พวกเธอจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด”⁵⁹ และอีก 250 รูป พระพุทธองค์ก็ทรงประทานการอุปสมบทด้วยพระดำรัสเช่นเดียวกันกับชฎิล 3 พี่น้อง

ดังนั้น ในข้อนี้จึงชัดเจนมากกว่า การอุปสมบทของพระภิกษุทั้ง 1,250 รูป ณ เหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตได้รับการอุปสมบทแบบเอหิภิกขุอุปสัมปทา

⁵⁷ ที.ม.อ. 5/20 (บาลี.มมร); ที.ม.อ. 13/82 (ไทย.มมร)

⁵⁸ ที.ม.อ. 13/82 (ไทย.มมร)

⁵⁹ วิ.ม. 4/51/61 (ไทย.มจร)

7. อภิปรายผลและสรุป

เหตุการณ์จาตุรงคสันนิบาตอันมีต้นเรื่องมาจากคัมภีร์อรรถกถาัมชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร มีความสัมพันธ์กับคัมภีร์อรรถกถาทีฆนิกาย มหาปทานสูตร ในด้านรายละเอียดขององค์จาตุรงคสันนิบาต และยังสามารถเชื่อมโยงกลับไปยังคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก คือ คัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตรได้ ซึ่งนักวิชาการให้ความเห็นว่า มหาปทานสูตรเป็นพุทธประวัติแบบที่สามารถอนุมานความเหมือนของเหตุการณ์ และองค์ประกอบต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้าในทุก ๆ พระองค์ได้ จึงทำให้งานวิจัยฉบับนี้ ได้หยิบยกเอาคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตร มาเป็นตัวตั้ง และใช้ข้อมูลจากพระสูตรอื่น ๆ เข้ามาสนับสนุนเพื่อใช้ในการเชื่อมโยงเหตุการณ์จาตุรงคสันนิบาตที่เกิดขึ้นในยุคของพระโคตมพุทธเจ้าให้เห็นภาพที่ชัดเจนอย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น โดยการศึกษาเปรียบเทียบและวิเคราะห์ พบความเป็นไปได้ขององค์จาตุรงคสันนิบาตทั้ง 4 ประการ ดังนี้

1. วันเกิดเหตุการณ์จาตุรงคสันนิบาต คือ วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3

วันขึ้น 15 ค่ำ เป็นธรรมเนียมทางศาสนาในอินเดียโบราณที่ปฏิบัติกันมาก่อนพระพุทธศาสนา มีสัญญาที่ชัดเจนในการนัดหมาย คือ พระจันทร์ที่สว่างในวันขึ้น 15 ค่ำ จึงทำให้ศาสนิกแต่ละศาสนา มารวมตัวกันเพื่อประกอบพิธีกรรมทางศาสนา แต่ในประเด็นของมาฆนิกษัตริหรือเดือน 3 ตามที่ระบุในคัมภีร์อรรถกถาัมชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร เป็นเพียงจุดเดียวที่ระบุไว้ ส่วนคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตรและอรรถกถานี้ไม่ได้ระบุไว้ จึงทำให้ต้องอาศัยการพิจารณาจากคำสำคัญด้านสภาพอากาศมาประกอบ ซึ่งในช่วงเหตุการณ์ก่อนการเกิดจาตุรงคสันนิบาต ในช่วงที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่กับชฎิล 3 พี่น้อง มีคำสำคัญด้านสภาพอากาศ คือ ฤดูหนาว หิมะ และฝนตก ทำให้สันนิษฐานว่า เหตุการณ์ดังกล่าว อาจอยู่ในช่วงฤดูหนาวตอนต้นตามระบบการแบ่ง 6 ฤดูในคัมภีร์อภิธานวรรณา คือ ฤดูเหมันต์ และช่วงที่มีฝนตกในฤดูหนาวที่มีหิมะตก

ก็พบว่า อยู่ในราวเดือนธันวาคม - มกราคม หรือเดือน 12 ถึง เดือนอ้าย (เดือน 1) ตามระบบจันทรคติ เนื่องด้วยการศึกษาสภาพอากาศของกรมอุตุนิยมวิทยาอินเดียที่ให้ข้อมูลว่า ช่วงเดือนดังกล่าวเกิดความแปรปรวนทางอากาศ จึงพัดเอาความชื้นผ่านมายังอินเดียทำให้เกิดเมฆปกคลุม มีฝนและหิมะตกทางต้นเหนือของอินเดียและคาดว่า ความแปรปรวนทางอากาศก็แผ่กระจายมายังพื้นที่ที่พระพุทธเจ้าและชฎิลอยู่บริเวณคยาสี่สบรรพต ทำให้เกิดฤดูหนาว เกิดหิมะตกและฝนตกน้ำท่วม ซึ่งหากกำหนดเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่กับชฎิลในช่วงเดือน 12 - เดือนอ้าย ก็จะมีเวลาเหลืออีกกว่า 2 เดือนที่จะไปบรรจบกับเหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตในเดือน 3 ได้พอดี

2. การประชุมสงฆ์ 1,250 รูป เป็นการประชุมกันตามธรรมดาของตน ๆ ไม่มีใครนัดหมายมา

การประชุมของพระภิกษุ 1,250 รูป ที่มาประชุมกันตามธรรมดาของตน ๆ และไม่มีใครนัดหมายมา เป็นเหมือนการรู้ในหน้าที่ของพระภิกษุที่เป็นนักบวชผู้ออกหาสัจธรรมที่ถือวิถีการปฏิบัติที่เป็นมาตรฐานของเหล่านักบวช คือ ในทุกวันขึ้น 15 ค่ำ จะต้องมารวมตัวกันเพื่อปฏิบัติกิจทางศาสนาไม่ว่าจะเป็นการฟังธรรมหรือปฏิบัติธรรมร่วมกัน ซึ่งวันดังกล่าวก็ถึงพร้อมด้วยการรับรู้ คือ มีสัญญาณด้วยพระจันทร์ที่จะใช้ในการนัดหมายให้มารวมตัว ส่วนการไม่มีใครนัดหมายมาก็เป็นเหมือนความรับผิดชอบที่นักบวชต้องถือปฏิบัติตามธรรมเนียมให้ตนเองมารวมตัวยังจุดนัดหมายเพื่อปฏิบัติศาสนกิจร่วมกัน

แม้ว่า ข้อมูลจากในคัมภีร์มหาปทานสูตรจะแตกต่างกันในจุดนี้ กล่าวคือในยุคของพระวิปัสสีพุทธเจ้ามีการนัดหมายจะมารวมตัวกันอย่างชัดเจนโดยพระพุทธองค์ แต่จากการศึกษาเหตุการณ์ประกอบก็ทำให้ทราบว่า ในยุคของพระวิปัสสีพุทธเจ้ามีการประชุมกัน 3 ครั้ง และก่อนการประชุมครั้งแรกพระพุทธองค์ก็รับสั่งให้พระภิกษุได้ออกจาริกไปยังดินแดนต่าง ๆ และนัดหมายให้กลับมารวมตัวอย่างชัดเจนในทุก ๆ 6 ปี แต่ในยุคของพระโคตมพุทธเจ้า พระภิกษุทั้ง 1,250

รูป อยู่ในอาณาบริเวณเวฬุวันมหาวิหารทั้งหมด และมีธรรมเนียมในการรวมตัว เพื่อปฏิบัติศาสนกิจในทุกวันขึ้น 15 ค่ำ อยู่แล้ว จึงทำให้ไม่จำเป็นต้องนัดหมาย อย่างเป็นทางการ

3. พระภิกษุที่เข้าร่วมการประชุมล้วนแต่เป็นผู้ได้อิถุญา 6

ตามที่ระบุในคัมภีร์อรรถกถา ทีฆนขสูตร ระบุไว้ว่า พระภิกษุทั้งหมด ล้วนเป็นผู้ได้อิถุญาไม่มีพระภิกษุประเภทอื่นมาร่วม แต่เมื่อสอบถามกลับไป ยังคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก โดยเฉพาะคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตร กลับพบ ข้อความเพียง “พระอรหันต์ชีณาสพ” แต่อย่างไรก็ดี คุณสมบัติของพระชีณาสพ ในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกก็พบว่า พระชีณาสพนั้นเข้าถึงความเป็นวิโมกข์ ซึ่งเป็น คุณสมบัติสำคัญของพระอรหันต์ประเภทอุภโตภาควิมุตติ มีระดับสมัตติที่มีขีด ขึ้นสูงสุดสามารถก้าวล่วงรูปฌานและอรุฌาน และสามารถน้อมใจไปให้เกิดเป็น โลกียอภิญญา 5 ได้ และมีอภิญญาขั้นสุดท้ายที่จัดเป็นโลกุตตรอภิญญาทำให้ พระภิกษุหมดกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง คือ อาสาวัทกขยอภิญญา

นอกจากนั้นแล้ว เนื้อเรื่องที่ใช้ในการอนุমানจากคัมภีร์ทีฆนิกาย มหา ปทานสูตร ในเหตุการณ์ของพระวิปัสสิพุทธเจ้ายังปรากฏข้อความที่สื่อให้เห็นถึง คุณสมบัติผู้ได้อิถุญา คือ พระภิกษุสามารถได้ยินเสียงของเทวดาที่ประกาศให้ กลับมารวมตัวกันยังพันธุมดีราชธานี และเมื่อถึงเวลากลับมารวมตัว พระภิกษุ บางรูปก็สามารถใช้อิทธิฤทธิ์ในการเดินทางมาได้ คุณสมบัติทั้ง 2 นี้ คือ ทิพยโสด- อภิญญา และอิทธิวิธีอภิญญา

4. พระภิกษุทั้งหมดได้รับการอุปสมบทแบบเอหิภิกขุอุปสัมปทา

พระภิกษุ 1,250 รูป ที่มาในเหตุการณ์จาตุรงคสันนิบาต ประกอบด้วย กลุ่มอดีตชฎิล 3 พี่น้องและบริวารจำนวน 1,000 รูป และ กลุ่มพระอัครสาวก มีพระมหาโมคคัลลานะและพระสารีบุตรพร้อมทั้งบริวารจำนวน 250 รูป ได้รับการอุปสมบทแบบเอหิภิกขุอุปสัมปทา ด้วยการตรัสของพระพุทธเจ้าที่ว่า “พวก เธอจงมาเป็นภิกษุเถิด ... ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว พวกเธอจงประพฤติพรหมจรรย์

เพื่อทำที่สุตทุกข์โดยชอบเถิด” จึงทำให้พระภิกษุทั้งหลายหมดล้าแล้วแต่ได้รับการอุปสมบทแบบเอหิภิกขุอุปสัมปทา

จากการศึกษาวิเคราะห์หลักฐานทั้งหมดนี้ ทำให้สามารถที่จะอนุมานได้ว่า เหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตนั้นเกิดขึ้นจริงในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 ตั้งแต่ช่วงพรรษาแรกของพระพุทธเจ้า โดยองค์จาคูรงคสันนิบาตทั้ง 4 ประการ แสดงให้เห็นถึงความเจริญของพระพุทธศาสนาในยุคแรกอีกก้าวหนึ่ง อันเป็นช่วงเวลาของการปักหลักศาสนสถานให้กับพระพุทธศาสนาอย่างเป็นทางการแห่งแรก ณ เวฬุวันมหาวิหาร กรุงราชคฤห์ และการสร้างศาสนทายาทในพระพุทธศาสนาให้ไปเป็นสมณะที่ดี แสดงออกผ่านคุณสมบัติของพระภิกษุผู้ได้รับเอหิภิกขุอุปสัมปทาโดยพระพุทธเจ้า เป็นพระชีณาสพผู้เพียบพร้อมด้วยอภิญญา 6 ประการ ทั้ง 1,250 รูป พร้อมทำหน้าที่เป็นดั่งทหารแนวหน้าในการจาริกเพื่อประกาศพระพุทธศาสนา ผ่านหลักคำสอนสำคัญ คือ โอวาทปาติโมกข์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง

ดังนั้น มาฆบูชาจึงควรค่าแก่การศึกษาเรียนรู้ที่นำไป และรักษาไว้ให้เป็นพุทธประเพณีอันดีงามของชาวพุทธทั่วโลกได้เห็นถึงความสำคัญดังกล่าว

บรรณานุกรม

• ภาษาไทย

1. คัมภีร์บาลี

สยามรณฺจสฺส เตปิฎกํ. วินยปิฎกเก มหาวคฺคสฺส ปจฺโม ภาโค. สยามรณฺจ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.

_____. วินยปิฎกเก มหาวคฺคสฺส ทฺติโย ภาโค. สยามรณฺจ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.

_____. วินยปิฎกเก ปริวาโร. สยามรณฺจ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.

_____. สุตตฺตฺนตฺปิฎกเก ทีฆนิกายสฺส มหาวคฺโค. สยามรณฺจ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.

_____. สุตตฺตฺนตฺปิฎกเก มชฺฉิมนิกายสฺส มชฺฉิมปณฺณาสกํ. สยามรณฺจ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.

2. คัมภีร์แปลภาษาไทย

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่มที่ 4, 5, 9, 10, 11, 13, 18, 20, 21, 25. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

_____. อรรถกถาภาษาไทย พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559.

_____. อรรถกถาภาษาไทย พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณฺณาสกํ ปปัญจสูทนี ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด 91 เล่ม. เล่มที่ 5, 7, 10, 13, 18, 20, 34, 44. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2555

พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ. ชาติสัตตฤกษ์สังคหปาฐุนิสัยยะ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535.

3. พจนานุกรม

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 34. มุลินิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2559.

4. บทความในวารสาร

นพดล ปรารงค์ทอง. “‘จาคูรงคสันนิบาต’ ในพระไตรปิฎก และการแสดงโอวาท ปาติโมกข์ในสมัยพระโคตมพุทธเจ้า.” วารสารวิชาการ คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครสวรรค์, ปีที่ 7, ฉบับที่ 1, (มกราคม - มิถุนายน 2563): 89-97.

พงษ์ศิริ ยอดสา และวิไลพร สุจริตธรรมกุล. “จาคูรงคสันนิบาต (1): ที่มาของ พุทธประเพณีมาฆบูชาในสังคมไทย.” วารสารธรรมธारा, ปีที่ 8, ฉบับที่ 2 (ฉบับรวมที่ 15), (กรกฎาคม - ธันวาคม 2565): 135-172.

พระมหาพงศ์ศักดิ์ ธานีโย. “พระอรหันต์ปัญญาวิมุต ต้องอาศัยมานสมาบัติ ในการบรรลุธรรมหรือไม่.” วารสารธรรมธारा, ปีที่ 1, ฉบับที่ 1, (มกราคม 2558): 159-184.

พระมหาพจน์ สุวโจ และชยาภรณ์ สุขประเสริฐ. “เหตุใดเมืองราชคฤห์จึง เป็นสถานที่จัดปฐมสังคายนา?.” วารสารวรมัญจของแหวกพุทธศาสตร์ปริทรรศน์, ปีที่ 6, ฉบับที่ 2, (กรกฎาคม - ธันวาคม 2562): 127-136.

วิไลพร สุจริตธรรมกุล. “ครุธรรม 8 เป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติหรือไม่ (1).” *วารสารธรรมธารา*, ปีที่ 1, ฉบับที่ 1, (มกราคม - ธันวาคม 2558): 117-155.

5. วิทยานิพนธ์

ธนศักดิ์ เลิศมงคลโชค. “การศึกษาวิเคราะห์ห่อภิญญาในพุทธปรัชญาเถรวาท.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์, 2553.

6. ข้อมูลจากเว็บไซต์

พระมหาสมปอง มุทิตโต. “คัมภีร์อภินิหารวรรณ.” *mahapali.com*, สืบค้นเมื่อ 12 ธันวาคม 2566.

<https://www.mahapali.com/files/download/fafb46d52ebdf-f30a511a45946498ea1.pdf>.

ศูนย์อตุณิยมวิทยาภาคใต้ฝั่งตะวันออก. “ปทานุกรมอตุณิยมวิทยา ฉบับประชาชน.” *songkhla.tmd.go.th*, สืบค้นเมื่อ 8 มีนาคม 2567.

<http://www.songkhla.tmd.go.th/attachment/images/Patanukom.pdf>.

• ภาษาต่างประเทศ

1. หนังสือ

Bhikkhu Khantipalo. *Lay Buddhist Practice The Shrine Room, Uposatha Day, Rains Residence*. Kandy, Sri Lanka: Buddhist, 1982.

2. พจนานุกรม

DAVIDS, T.W. Rhys and William Stede. *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*. London: The Pali Text Society, 1921-1952.

3. บทความ

HATWAR, H.R., B.P. Yadav and Y.V. Rama Rao. "Predication of western disturbances and associated weather over Western Himalayas." *Current Science*, Vol. 88, no. 6, (March 2005): 913-920.

MUSHIGA, Tomaka. "Origin and Development of "the Head of Gayā." *Journal of Indian and Buddhist Studies*, Vol. 69, no. 3, (March 2021): 991-994.

4. ข้อมูลจากเว็บไซต์

Rathanasara, Ven. K.. "The Significance of the Full Moon." *Dhammakami Buddhist Society*, 28 August 2018.

<https://dhammakami.org/2018/08/26/the-significance-of-the-full-moon/>.

Swathi Chatrapathy. "What Brings Snowfall to India - A Quick Understanding with an Expert." *Indiahikes*, 5 February 2021.

<https://indiahikes.com/blog/snowfall-winter-2018-himalayan-treks#gref>.